

Temel Meseleler ve Kavramlar: **ISLAH**

23 Kasım 2019 | İlmî Etüdler Derneği

Özgür Kavak

**Klasikten Moderne Islah Fikrinin Değişimi:
Reşid Rıza Örneği**

Mehmet Ali Büyükkara

**Tecdid mi, Islah mı Yoksa Reform mu?: Çağdaş İslam
Düşüncesinde Islah Fikrinin Farklı Yansımaları**

Murat Kayacan

**Kuran'da "Islah" ve Çağdaş Yorumları:
Tefsîrü'l-Menâr Örneği**

Temel Meseleler ve Kavramlar: ISLAH

23 Kasım 2019 | İlem Konferans Salon

İslamcı Dergiler Projesi

Türkiye’de İslamcı yayıncılığın serüvenini ele almak amacıyla 2013 yılından itibaren sürdürülen İslamcı Dergiler Projesi (İDP) bir İlmî Etüdler Derneği (İLEM) çalışmasıdır. Proje kapsamında 1908’den günümüze kadar Türkiye’de çıkmış olan İslamcı dergilerin dijital ve matbu arşivi kurulmuştur. İDP, İslamcılık düşüncesine ve üzerine yapılan tartışmalara yeni bir boyut kazandırmak ve İslamcılık düşüncesinin en önemli birincil kaynaklarından olan dergiler vasıtasıyla İslamcılığa dair meselelerin yeniden düşünülmesine imkan aralamıştır.

Alanında bir ilk olan bu proje ile temel olarak İslamcılık düşüncesini anlama ve yeniden gündeme getirme çabalarına açılımlar getirmek ve destek olmak; İslamcılarının siyasi, iktisadi, sosyal ve kültürel birikimlerini ortaya çıkarmak ve İslamcılık düşüncesinin mecra bulduğu ve mecra açtığı dergileri kayıt altına alıp bir araya getirerek İslamcılıkla ilgili çalışmalara katkı yapmak amaçlanmaktadır. Bu minvalde 400’ün üzerinde dergi dijital ve matbu olarak gün yüzüne çıkarılmıştır. Proje dahilinde 3 ayrı akademik sempozyum düzenlenmiş, 7 ciltlik bir külliyat yayımlanmış ve sözlü tarih çalışmaları kapsamında 40 tane dönem tanığı ile görüşme yapılmıştır.

Türkiye’de İslamcı düşüncenin gelişimini ve üretimini görünür hale getirmek; İslamcılıkla ilgili çalışma yapan araştırmacıların birincil kaynaklara ulaşmasını kolaylaştırmak; İslamcılık araştırmalarına olgusal bir zemin kazandırmak; İslamcılık araştırmalarını teşvik etmek ve İslamcı düşünce arşivini kurmak üzere sürdürülen İDP inkitaya uğramadan devam etmektedir.

Temel Meseleler ve Kavramlar: İslah Çalıştayı

Moderatörler : Doç. Dr. Lütfi Sunar, Dr. Öğr. Üyesi Vahdettin Işık, Prof. Dr. Mahmut Hakkı Akın

Konuşmacılar: Prof. Dr. Mehmet Ali Büyükkara, Doç. Dr. Özgür Kavak, Doç. Dr. Murat Kayacan

Raportör : Büşra Bulut

Medya : Seyfullah Bayram

İDP Asistanları :Mustafa Halil Aydın, Mehmet İlkay Çiftçi, Mustafa Bilgili, Hüseyin Arslan, Zeynep Özalp

Adres: Sultantepe Mh. Cumhuriyet Cd. Fıstıkağacı İş Mrk. No: 39/1 Üsküdar İstanbul Telefon: +90 216 460 25 50

🌐 idp.org.tr ✉ idp@idp.org.tr 📱 islamcidergiler

TEMEL MESELELER VE KAVRAMLAR ÇALIŞTAYLARI

İslamcı Dergiler Projesi kapsamında yapılan seminer, çalıştay ve sempozyumlar İslamcılık düşüncesi alanında yapılan çalışmaların geliştirilmesi ve genişletilmesi için yeni imkanlar açmaktadır. Çalıştayların ilki, İslamcılık Çalışmalarında Yönelimler (15 Haziran 2019) başlığı ile gerçekleştirilmiştir. Bu çalıştayda sahadaki araştırmaların mevcut durumu konuşulmuş ve yöntem problemlerinin altı çizilmiştir. Yapılan bu oturumdaki tartışmaların ışığında planlanan çalıştay serisinin gayesi, çağdaş dünyadaki İslam düşüncesinin temel unsurları ve sınırlarının tartışılacağı yeni bir zemin kurmaktır. Bu bağlamda Temel Meseleler ve Kavramlar serlevhası ile başlatılan konuşmaların ilkinde “İslah” kavramı masaya yatırılmıştır.

Temel Meseleler ve Kavramlar: İslah çalıştayını ile 19.yüzyılın son çeyreğiyle birlikte Müslüman halkların muhatap oldukları sorunlara karşı ortaya koydukları bir teklif olan ihya, islah ve tecdid kavramlarının muhtevası incelenmiştir. Bugün çeşitlenmiş, dağılmış, bozulmuş gibi gözüken düşünce geleneğinin bu ana hattını vurgulamak önemlidir. İslam düşüncesi Müslüman toplumların ve farklı düşüncelerin vasatıdır. Farklı düşünce ve siyasi hareketlerde kendini gösteren bu vasat biraz da bu sebeple çeşitlenmiş ve farklılaşmıştır. Bu sebeple zaman zaman kendisini tanımlamada ve konumlandırılmada bazı sorunlarla karşı karşıya kalmaktadır. Bu sorunların yeteri kadar tespit edilmemiş ve çözümlenmemiş olması bugün İslam düşüncesinin temel temsil edici ana formunun gözden kaçırmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda, İslah kavramının çağdaş düşüncedeki yerini ele almak bu temsil edici vasatın ortaya konulmasında önemli bir başlangıçtır.

Alandan uzmanların ve araştırmacıların katılımı ile gerçekleşen bu ilmi toplantılar ile yukarıda belirtilen çizgi ışığında özgün kavramların yeniden gündeme getirilmesi ve tanımlanması; İslah hareketlerinin analizi, geçmişten bugüne kopmadan, çeşitlenerek büyüyen bu fikriyatın günümüze neler söyleyebileceği tartışılmıştır.

Çalıştay, Proje Koordinatörü Lütfi Sunar'ın takdimi ve İLEM Yürütme Kurulu Başkanı Süleyman Güder'in açılış konuşması ile başladı. Güder, 2013 yılından beri sürdürülen İDP'nin bir yanı sıra, Türkiye'de olmayan bir yeni bir alan inşa ettiğinin, diğer yanı sıra da altı yıl boyunca inkitaya uğramadan kurumsallaştığının altını çizdi. Bu bağlamda projenin, konuşulmaktan geri durulan İslamcılık, İslami ilimler, İslam ilim geleneği vb. kavramların tarihsel birikimini ve akademik düşünceleri öne çıkararak doğru zeminde tartışılmasına imkan sağladığını belirtti.

Proje koordinatörü Lütfi Sunar birinci oturumu şu sözleri ile açtı: İDP olarak biz bu zamana kadar malzemeyi derledik, çalışılacak masayı temizledik ve tüm bu malzemeyi ulaşılabılır bir hale getirdik. Bu yolla alanın kavramlarını ve kategorilerini oluşturduk. İslamcılık hep hakkında konuşulan bir mesele, çoğunlukla itham edici şekilde, harici yüklemelerin çokça yerleştirildiği bir konu olarak

karşımızda durmaktaydı. Bu açıdan İslamcılığı, içinden konuştuğumuz ve güncelimize dair ıslah edici bir fikir olarak görüp salt bir çalışma konusu olmaktan çıkarmak ve nitelikli şekilde inşasına dönük bir alan olmasına gayret ediyoruz. Çağdaş İslamcılığın üç tane temel dayanağı var. İlk olarak ihya yönü öne çıkmakta. İslam düşüncesinin mevcut birikimini eleştirel ve kapsayıcı bir şekilde değerlendirip yeniden inşa etmeye yönelik bir ilgi var İslamcılıkta ve bu yönüyle gelenekselcilikten ayrılıyor. İkinci özelliği olan anti-emperyalizm ile siyasal gündemin yapısının belirlenmesi durumu söz konusu. Üçüncü temel özelliği de ümmetçi olması ve İslam birliğini önemsemesi. Bu, İslam birliği savunusu ulus devletlerinin ortaya çıkması, iletişimle birlikte İslam toplumlarının birbiri ile irtibatının artması ile birlikte konfederal devlet önerisi açığa çıkarıyor. Bu üç nokta İslamcılığın sınır taşlarını oluşturuyor ve ıslah kavramı bu üçünde de referans verilen bir çerçeve olarak karşımızda duruyor. Bu anlamda İslamcılığın kök hücre, ana noktası olarak ıslah kavramı aşırılıklar arasında bir vasat olarak öne çıkıyor. Bu terkide ıslah kavramının meseleyi kökünden ele almak bağlamında tercih ettik ve Mehmet Ali Büyükkara, Özgür Kavak ve Murat Kayacan hocaların bu konudaki görüşlerini dinlemek istedik.

Temel Meseleler ve Kavramlar: İslah çalıştayı üç ayrı oturum ve müzakere ile gerçekleştirildi. İlk oturumda Özgür Kavak Klasikten Moderne İslah Fikrinin Değişimi: Reşid Rıza Örneği başlığındaki sunumu gerçekleştirdi. İkinci oturumda Mehmet Ali Büyükkara Tecdid mi, İslah mı Yoksa Reform mu?: Çağdaş İslam Düşüncesinde İslah Fikrinin Yansımaları başlıklı bildirisini sunduktan sonra üçüncü oturumda Murat Kayacan Kuran'da "İslah" ve Çağdaş Yorumları: Tefsirü'l-Menar Örneği başlıklı sunumunu gerçekleştirdi. Her bir sunumun ardından başlıklar katılımcılar ile müzakere edilerek konu ve tartışma daha da genişletildi.

Çalıştayın her üç oturumunda yapılan sunumların akabinde başlıklar katılımcıların müzakeresine açıldı. Sunumların ışığında yapılan müzakere ve tartışmalar, kavramın köken itibarıyla ve çağdaş yorumlarıyla nasıl kullanıldığı, bu kavramın günümüzdeki yerini tespiti bağlamında önemli açıklamalar getirdi. Oturumların sonunda proje koordinatörü Lütfi Sunar periyodik olarak devam etmesi planlanan bu çalıştayların üçüncüsünün ne olması gerektiğini katılımcıların istişaresine açtı. Her bir çalıştayın bu alandaki tartışmaları konuların anlaşılması hususunda bir gediği kapattığının altını çizen Sunar, aynı zamanda bu müzakereler sonunda açığa çıkan eksiklerin bir sonraki çalışmanın konusu olduğunu belirtti. Çalıştay, katılımcılardan sonraki konu hakkındaki görüşleri alındıktan sonra sonlandırıldı.

Klasikten Moderne Islah Fikrinin Değişimi: Reşid Rıza Örneği

Özgür Kavak

Özgür Kavak, klasik dünyada (1830'lara gelene kadar) ıslah kavramından ziyade tecdid kavramının mevcut olduğuna ve modern dönemlerde ise ıslah ve tecdid kavramının beraber anıldığına vurgu yaparak konuşmasına başladı. Kavramın kökenleri, tarih içinde hangi bağlamlarda kullanıldığı ve ıslah kavramı ile ilişkisini detaylandırdı. "Allah her yüzyılın başında bu ümmete dinini tecdid edecek kimse(ler) gönderir." (Ebu Dâvûd, Melâhım, 1.) hadisinin ışığında tecdid kavramının; ilmi tecdid ve siyasi tecdid olarak iki ayrı veçhede değerlendirildiğini belirten Kavak, bu konuyu müstakil olarak ele alan metinlerin oldukça az olduğuna dikkat çekti. Özgür Kavak, konuşmasını hem ilmi tecdid hem de siyasi tecdid kavramının literatürdeki tartışma noktalarını açarak konuşmasına devam etti. Bu tartışmalar; tecdid hadisinin sıhhati ve hadisin farklı lafızlarla rivayeti, tecdide niçin ihtiyaç duyulduğu, müceddidin yüzyıl ara ile geldiği ve bu sürenin neye göre belirlendiği; müceddidin kimliği ve son olarak da müceddid olarak anılan ulema ve siyasi müceddidlerin isimler.

Tecdîd literatürü siyasi ve ilmi olarak iki ayrı alanda tartışılıyor. İlmi literatürde, hadis şerhleri, müstakil metinler ele alınırken; siyasi tecdîd literatüründe muhtelif tarih metinleri, siyaset risaleleri, resmi belgeler mevcuttur. Her iki literatür de tecdîd hadisinin farklı yorumlamalarının tartışmanın yanısıra yüzyıl meselesi ele alınmaktadır. Müceddinin kimliği ve müceddid olarak anılan isimler ve sayısı yine bu tartışmanın diğer iki yüzüdür.

Tecdîd hadisinin sıhhati üzerine yapılan temel tartışmalarda adlandırmalar şu şekilde geçmektedir:

- Dinin tecdid
- Dini asıllarına döndürmek
- Emr-i dini beyân etmek
- Dini talim etmek
- Dini kuvvetlendirmek
- Her yüzyılın başında bir önemli hadise olacak

Tecdidde neden ihtiyaç duyuldu?

- Sünnet merkezli bir ihya için,
- Şeriate destek olmak için,
- Bidatleri ortadan kaldırmak için.

Müceddid olarak kimler anılır:

- İlk tartışma olarak ulu'l- emr kimdir ve kimleri kapsamaktadır.
- Ulemâ olarak müceddidler
- Ulemâ ve ümerâ olarak müceddidler
- Her mesleğin müceddidi

Tarih boyunca müceddid olarak öne çıkan isimler ve müceddidin nitelikleri üzerine farklı tartışmalar olmuştur. Genel bir ifade ile müceddid (ulema) olarak nitelendirilmede öne çıkan bazı hususlar mevcuttur. Bunlar; din ilimlerinde telifatının fazlalığı, yaşadığı çağda sözü geçen biri olması, hadis bilgisinin derinliği, sünnete arka çıkması, bidatçilerle mücadele etmesi, faziletli bir fâkih olması. Ayrıca; şeriat ve hakikat ilimlerini, fûru ile usulü, makul ile menkulü, tedkiki ile tahkiki, ilim ile ameli kendi hayatında gösteren olması aranan şartlar arasındadır. Bu kaidelere göre üzerinde icmâ bulunan iki isim vardır: Ömer b. Abdülaziz ve İmam Şafî. Anılan diğer isimler ise zann-ı gâlib olarak belirtilmektedir.

Tecdîd hadisinde belirtilen her yüzyılda bir müceddidin gelmesi konusunda yüzyılda bir nesil kaybolmakta ve onların kurduğu düzen ve ilim süreç içinde yitmektedir. Dolayısıyla sonra gelenler ilk gelenlerle irtibatı kaybettiği için her yüzyılda bir bu tazelenmektedir. Ayrıca, bidatlerin ve sünnetlerin unutulmaya yüz tutması ve her yüzyılda bir kötü bir felaket İslam ümmetini bulup müceddid burada yol gösterici olması vurgulanır.

Siyasi tecdid için müstakil bir literatür olmamasına rağmen oldukça geniş bir alana yayılmış şekilde tartışılmıştır. Yüzyıl hadisinin bir sultan ya da halife ile irtibatlandırılması bu alanın yaygın ve farklı

veçhelere sahip olmasına neden olmaktadır. Daha sınırlı bir çerçeveden bakıldığında Osmanlı öncesi ve Osmanlı sonrası müceddidlerin özellikleri öne çıkmaktadır.

Osmanlı öncesi siyasi tecdid özellikleri:

- Dinin ve siyaset kanununun muhafazası, adaletin insanlar arasında yayılması, şeriatin kaînunlarının ikame edilmesinin sağlanması, insanların uğruna kanlarını dökmeyi göze aldıkları davaların hakkaniyetle çözülmesi.
- Cihad vazifesini yerine getirmek ve adaletle hükmetmek.
- İslam dinine revaç vermek.
- İslam birliğini (siyasi-itikadî) sağlamak, fitne ateşini söndürmek.
- Bidat ve nâ-meşrû işleri izale edip, zulüm ve haksızlıkları ortadan kaldırmak.

Osmanlı'da siyasi tecdid özellikleri hakkında müstakil metinler olmamakla birlikte:

- Tarih kitaplarında ifadelendirilen müceddidler üzerinden yorumlar.
- Risaleler
- Münşeât metinleri
- Ulemâ metinleri

Siyasi tecdidin Osmanlı'daki farklı veçhelerinde öne çıkan özellikler içinde şunlar sayılabilir; klasik literatürden ayrılarak kişi değil hanedana müceddid denilmektedir ve bu anlamda Osmanlı'dan evvel var olan beylik ve hanedanlar bu literatüre dahil edilmezler. Osmanlı şahıs olarak anılan müceddid özelliklerinin hepsine sahip olarak gösterilir; devleti kurmak ve kurtarmak aynı zamanda dini kurtarmak. Osmanlı padişahlarından müceddid sıfatı verilen bazı isimler; Osman Gazi, Çelebi Mehemet, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman. Metinlerde padişahlar dışındaki isimlere de müceddid denilebilmekte. Ayrıca hanedana muhalif isimler de müceddid olarak kaynaklara geçmiştir. Modernleşme sürecinde aynı kavram II. Mahmud'da ("müceddid-i din ü devlet ve müşeyyid-i mülk ü millet") tekrar devreye girmektedir. Abdülmecid, Jön Türkler ("müceddidîn-i Osmâniyye"), Hoca Muhyiddin Efendi ("bu asrın müceddidi"), Mustafa Kemal (zi-şükuh müceddidimiz İstanbul'da)

Tecdid meselesine dair klasik dünyanın müelliflerinin görüşlerinden hareketle ulaşılabilecek ilk sonuç şunlardır:

- Bu faaliyetin dinin bizzat kendisinde bulunan bazı hükümlerin problemlili hale gelmesi ve bunun zamana ve mekan göre değiştirilmesi talepleriyle herhangi bir alakasının olmadığıdır.
- Klasik tecdid tasavvuruna göre zamanın yıpratıcı etkileri insanların dinî inanç ve yaşamlarında bir takım bozulmalara, teknik ifadesiyle bidatlerin ortaya çıkmasına yol açmaktadır.
- Derin bir ilmî birikime sahip olup bu ilmiyle âmil olan müceddid, dinî inanç ve yaşamı ilk haline döndürmekte, sünnetlerin itikadî ve daha ziyade amelî bidatlerle yer değiştirmesini sağlamaktadır.
- Dolayısıyla tecdid bu anlamıyla dinin yenilenmesi ve çağa uydurulması değil, insanların dini inanç ve yaşayışlarındaki bozulmaların giderilerek dinî yaşantının "ilk sahih haline döndürülmesi" faaliyetini içermektedir.

Sonuç niyetine; çağdaş dönem ıslah tartışmalarının izinin tecdid kavramı üzerinden sürülmesi oldukça zor. Bu açıdan, ıslah kavramı tartışmalarını bu temele dayandırmak, yapılacak yorumların zenginliğini engelleyecektir. Reşid Rıza ise hem ıslah hem de tecdid kavramını aynı anda kullansa da özellikle ıslah kavramını da fazla öne çıkarmıştır. İslah kavramını da klasik tecdid anlayışından farklı bir muhteva ile ele almaktadır. Dinin siyasi ve toplumsal alandaki muktesabatının geriletmeye çalışıldığı ve siyasi karar mekanizmasında yerinin olmadığı bir dönemde İslamcılar, tecdid ve ıslah kavramına sığınmışlardır. Klasik tecdid usulünde dinin bidatlerden ayrılması ve düzenlenmesi önemliken modern dönemdeki tecdid-ıslah algısındaki temel soru “Batı neden ilerledi? Müslümanlar neden geri kaldı?” sorusu olmuştur. Bu soruya neden olan sebepler olarak; saltanat ve istibdat, mezhepler ve taklid, fıkıh usulünün düzenlenmemesi sayılmıştır.

Tecdid mi, İslah mı Yoksa Reform mu?: Çağdaş İslam Düşüncesinde İslah Fikrinin Yansımaları

Mehmet Ali Büyükkara

Mehmet Ali Büyükkara, Türkçe’de birbiri yerine kullanılan tecdid, ıslah ve reform terimlerinin aslında nüans denemeyecek büyüklükte mana farkları taşıdıklarının altını çizerek konuşmasına başladı. Reform kelimesi modern çağrışımlarından ötürü kendini diğerlerinden daha rahat ayırsa da tecdid ve ıslah kavramı çoğu zaman birbirinin yerine kullanıldığı vurguladıktan sonra bu kavramların literatüre ne şekillerde geçtiğini açıkladı.

Kaynaklar üzerinde dikkatli bir tahkike gidildiğinde, bazı müelliflerin ıslah fikir ve çabasının iki farklı yansımaları gösterir biçimde tecdid ve ıslahı hususen istihdam ettiklerini görmekteyiz. Hicri 2. Yüzyılda literatüre girmiş olan tecdid kavramı daha çok müslümanlar ile İslam arasında vuku bulmuş gevşemenin aşılması, dinle irtibatın yeniden güçlendirilmesi, bidatların temizlenip dinin asli suretine kavuşturulması işini ifade için kullanılmıştır. Bu kadar erken kullanılıyor olmasının temel sebebini tecdid hadisine dayandırmak mümkün. Bu hadisın verdiği işarete

dayanarak, en başından bugüne kadar bu müceddidlerin kimler oldukları ve neler yaptıkları üzerinde epeyce konuşulup yazılmış, bu konuda belli bir literatür oluşmuştur.

19. yüzyıldan itibaren ise tecdid kavramı daha çok toplumsal ve siyasal alanda yapılması gereken “ıslah” çabaları yerine kullanılmaya başlanmıştır. Batı sömürgeciliği karşısında sivil ve askeri nitelikli bağımsızlık çabaları, müslümanların siyasi birliğini hedefleyen gayretler, eskiyen veya yozlaşan dini, ictimai ve resmi müesseselerin yenilenmesi, ilim ve medeniyette müslümanların ilerleyişine mani olduğu düşünülen yanlış inanç, kanaat, bidat ve hurafelerin temizlenmesi, eğitim-öğretim işlerinin düzgün ve verimli hale getirilmesi, İslam inanç ve düşüncesine dönük fikri saldırılara cevap verilmesi, bunun için kitap, gazete ve mecmuaların neşri gibi bir dizi iş tecdid ve ıslah adı altında yürütülmektedir.

Günümüz ıslah düşüncesinin önemli referanslarından birisi olan Şah Veliyyullah Dihlevi (ö. 1176/1792), içtihat suretiyle fıkıh sahasında söz söylemenin sınırlarını dört Sünni mezhebe mutabık kalmakla tahdit etmektedir. Dihlevi sonrasına denk gelen 19. ve 20. yüzyıllardaki tecdid tanımlarında ise mesela içtihat genellikle daha bir vurgulu halde kayda geçirilirken, mezheplerin söz konusu içtihat ameliyesindeki yeri bir ölçüde önemini kaybetmiş, yeni arayışlara girilmiştir.

Erken dönem müelliflerinin metinlerinde görünür şekilde öne çıkan münferit mücedditlerin mevcudiyetine bağlı olmaksızın, tecdid kavramının modern tanımları farklı disiplinlerdeki alim, uzman ve bilginlerden oluşan heyetler tarafından yürütülen kollektif bir tecdid faaliyetini tercih etmektedir. Bir müceddid hukukçu, diğeri siyaset bilimci, öbürü iktisatçı, bir başkası da daha farklı alanlarda mütehassis olabilir. Günümüz şartlarında tecdid ve onun kardeş kavramı olan ıslah artık hareket odaklıdır. Ayrıca bu kavramların insanların iç yaşamları ve toplu faaliyetleri üzerindeki müşterek etkisi modern zamanlarda yenilenmiş bir muhtevada kendisini göstermektedir.

Bu yeni karakteriyle tecdid temel İslami ilimlerin klasik muhtevasını aşmış, ümmetin ayağa kalkması ve İslam medeniyetinin ihyası hedefiyle bilim ve teknolojiden ekonomiye uzanan geniş bir alanda yenilenme hamlesi olarak anlaşılmalıdır. Muhammed Abduh (ö.) ve Reşid Rıza (ö.) tarafından çıkartılan meşhur *Menâr* dergisinin 16 Mart 1898 tarihli ilk sayısında, bilhassa giriş yazısında her fırsatta kullanılan bir kavram olarak ıslah, “dini ve toplumsal ıslah (*el-İslâhu'd-dîni ve'l-ictimâî*)”, “ilmi kitapların ve öğretim metotlarının ıslahı (*İslâhu kütübi'l-ilm ve tarîkati't-ta'lîm*)”, “ülkenin iç meselelerinin ıslâhı (*dâhiliyyâti'l-memleke*)”, “adalet sisteminin ıslahı (*İslâhu'l-kazâ*)”, “nefislerin ıslahı (*İslâhu'n-nüfûs*)” tarzlarında farklı ifadelerle farklı sahalardaki iyileştirme, düzeltme gayretlerine işaret etmektedir. Abduh'un ifadesinde ıslah, “... ihtilafların çıkmasının öncesinde bu dinin seleflerinin gitmiş olduğu yol üzere bu dini kavramak için kişinin fikrini taklit zincirlerinden kurtarmaktır”. Abduh, Allah'ın insana bahşettiği akıllı devreye sokmakla ve ilk sahih kaynaklarla doğrudan temas kurmakla ancak bu hedefe ulaşabileceğini söylemektedir.

Tüm mevzubahis ölçülü kalma gayretlerine rağmen Reşid Rıza'nın duruşuna klasik tecdid tanımını içerisinde tam bir yer bulmak çok mümkün görünmemektedir. Gerçi o tecdid ve ıslah

kavramlarını birbirleri yerine kullanmakta bir sakınca görmemiş, bu konuda hassas bir ayrıma gitmeyi belki aklına bile getirmemiştir. Ancak şunu söyleyebiliriz ki, ıslah kavramının yaygınlaşması ve tecdid yerine ikamesi sürecinde Rıza'nın katkısı büyüktür. Batı'nın bilim ve medeniyetteki gelişim (*terakkî*) sürecinde "dinde ıslah (*el-ıslâh ed-dînî*)" hamlesinin başlangıç noktası oluşturduğunu düşünen Rıza, bu ıslahatçıların reisi (*imâmü'l-muslihîn*) olarak büyük bir insan diye nitelediği Luther'i zikreder.

Tecdid veya ıslah adı altında güya yenilenme adına yapılan reformlarla temel İslami usul ve prensiplerin zarar görmesi çoğu ıslahatçı için mühim bir endişe kaynağıdır. Türkçe'de Hüseyin Atay'ın *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*'nde yayınladığı makalelerinde açık şekilde görebilmekteyiz. Atay'a göre tecdid kavramının anlam muhtevası "eski bir şeyi yenilemek, yeni duruma getirmek, şimdi nasıl olması gerekiyorsa öyle yapmak, ona yeni bir biçim vermek" manasında zaten reform kavramını içinde barındırmaktadır. Ayrıca tecdid, ona göre, "yeni bir şey ortaya koymak, olmayan bir şeyi icad etmek, eskiden olmayan bir şeyi üretmek, hiç yok iken varlık dünyasına çıkarmak" manalarına da gelmektedir. Bu "reformist" ıslah fikri Atay'ın da mensubu olduğu İlahiyat fakülteleri çevresinde pek tutulmamış, tenkit edilmiştir. Mesela Hayrettin Karaman, *Nesil* dergisinde yayınladığı "Zaruri Bir Açıklama" başlıklı yazısında, ıslahatın ve tecdidin gerekliliğini beyan ettikten sonra, "reform yapmayı" tecviz ve tasvip etmenin mümkün olmadığını söylemektedir. "Bizim dinimizin reforma ihtiyacı yoktur. Çünkü bozulmamıştır. Bizde bozulan Müslümanlardır. Islahattan maksadımız dini değil, kendimizi düzeltmektir" demektedir.

Yapılan izahattan da anlaşılacağı gibi, başlığımızda tecdid sözcüğüyle sembolize edilen ıslah talebi gelenekçi yapılara, reform sözcüğüyle sembolize edilen ıslah talebi ise modernist yapılara nispet edilmektedir. Islahatçılık ise bu ikisinin ortasında kendisine yer bulmaktadır. Görüldüğü gibi ıslah çağdaş İslam düşüncesinde farklı boyutlarda anlaşılmış ve ele alınmıştır. Fakat tek başına ıslahatçılık denince, modern zamanlarda gelenekçi ve modernist dini anlayışları kendinde bağdaştıran kültürel ve siyasi bir akım anlaşılmaktadır. Bu akım içinde geleneksel tecdid düşüncesine daha yakın şahıs ve hareketleri görebildiğimiz gibi, modernizme daha fazla yaklaşmış şahıs ve hareketleri ayırt edebilmekteyiz. Ancak ıslahatçılık daima kendini ortada ve dengede tutmaya gayret etmiştir. Geleneksel olanla bağlarını saklı tutmakla beraber epey gevşetmiş; modernizme yüzünü dönmüş ama aradaki sınırı da dikkat ve özenle ihlal etmemiştir.

Diğer taraftan gelenekçi akımın değişik formları olan Selefiyye, medrese ve tarikatlar, kendilerine özgü kadim ıslah usul ve yöntemlerini uygulamaya devam etmektedirler. Kuşkusuz ki bu gelenekçilik, yeni zamana intibak edebilen bir esnekliğe sahiptir. Her türden gelenekçiliğin sürekliliği ve modern zamanda hala güçlü şekilde temsili bu intibak kabiliyetinin sonucudur. Gelenekli olmaları, -zamana uygun olup olmadıklarına veya ne kadar verimli olduklarına bakılmaksızın- ıslah çabalarının geniş kitlelerde alıcı bulmasını ve sempati toplamasını kolaylaştırmaktadır. Zamanın yükünü ve tecrübesini taşıyan gelenek genel bir güven duygusu yaratmaktadır.

Modernist akımın ıslahat projelerine ise, tam tersine genel bir güvensizlik duyulmaktadır. Bunun iki önemli sebebi olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, uygulayıcıları olan reformistlerin kadim usulü genellikle tümüyle reddetmiş olmaları ve nerede duracağı belli olmayacak şekilde ağır tenkide tabi tutmalarıdır. Önerileri bu yüzden kadimle kopukluk duygusu yaratmakta ve toplumda güvensizlik hissiyle karşılanmaktadır. İkincisi ise, reform projelerinin sahipleri ve yürütücülerinin düşünce ve yaşayışlarında çoğu zaman dine lâkayit bir tavır takınmış olmalarıdır. Yer yer İslam karşıtı çevrelerle kurdukları şaibeli bulunan ilişkileri, belki de çözüme en fazla katkı yapacak ıslah teklif ve çabalarını en başında akim bırakmaktadır.

Bu çeşitlilik bir taraftan kişiler, zamanlar ve mekanlardaki çeşitlilikle örtüşerek ıslahatta verimli neticelerin sebebi olmakta; diğer taraftan ise rekabet ve tefrika ortamı oluşturarak ciddi enerji kayıplarına yol açmaktadır.

Kuran'da "İslah" ve Çağdaş Yorumları: Tefsîrü'l-Menâr Örneği

Murat Kayacan

Kayacan, ıslah kavramının Kur'an'da kullanım şekillerinden bahsettikten sonra kavramın çağdaş yorumunu Menâr tefsiri örneğinde dile getirdi. Kayacan'ın konuşması Tefsîrü'l-Menâr bağlamında temel olarak şu soruların yanıtlarını aramıştır; Kur'an'da "ıslah kelimesinin çağdaş yorumları" bağlamında Kur'an bilgisi yetkin düzeyde olup aynı zamanda ıslah ile özdeşleşmiş şahsiyetler mevcut mudur? Kur'an ıslah ile doğrudan (salah ve türevleri) ve dolaylı kelime ve kavramlara dair hangi ayetleri içermektedir? Kur'an'da ne tür ıslah yöntemleri mevcuttur? İslahın genel ve özel faydalanıcıları kimlerdir? İslahın gerçek ve görüntüde özneleri kimlerdir? Bu sorular ışığında konuşmasını açan Kayacan, ıslah kavramını Muhammed Abduh, Reşid Rıza ekolünde neleri kapsadığını detaylandırarak konuşmasını sürdürdü.

İslah Ekolü

Kur'an'da, "ıslah"ın türetildiği ve tüm faydalı şeyleri kapsayan salah kelimesi, çeşitli kalıplarda 180 yerde geçmektedir. Bu bağlamda Kur'an, pek çok ayetinde insanların inanç ve pratiklerinde ıslahı teşvik eden ayetler içerir. İslahın türetildiği salahın, fesadın ve fısın (yoldan çıkmışlığı) zıt anlamlısı olduğu söylenmiştir. Yine salah kelimesinden türeyen sulh, iki toplumun uzlaşması anlamındadır. Salih (iyi insan), ıslaha yönelik işler yapan kimse demektir. İslah ise düzeltmek, çürümekten kurtarmak, ara bulmak gibi anlamlara gelmektedir. Ali Merad'a göre tarihteki ve günümüzdeki ıslahatçı çabalar karşılaştırıldığında modern ıslahatçılık Kur'an-ı Kerim'i, tarihteki ise sünneti ön plana çıkarmakta ve inançla ibadet alanındaki bid'atlarla mücadeleyi esas almaktadır. Sünneti yeniden ihya etmeyi vurgulayan Reşid Rızâ; İbn Hazm'ı V. (XI.), İbn Teymiyye'yi VII. (XIII.), İbn Hacer el-Askalânî'yi IX. (XV.) ve Yemenli âlim Şevkânî'yi de XII. (XVIII.) yüzyılın ıslahatçıları (müceddid) olarak anar.

Modern dönemde ıslah açısından en son ve en verimli aşamayı Mısır merkezli modern Selefi hareketin temsil ettiğini ve XIX. yüzyıl sonundan günümüze kadar İslâmî düşüncenin gelişimindeki en dikkate değer olgulardan birini oluşturduğunu belirten Merad'a göre hareketin, XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış çok sayıda Müslüman şahsiyetin faaliyetleriyle şekillendiği kabul edilmektedir. Cemâleddîn-i Efgânî, Muhammed Abduh ve Abdurrahman el-Kevâkibî (1854-1902) gibi şahsiyetler bunların en çok zikredilenleridir. İslahatçı yazarlar "geri kalmışlık" meselesine de yoğunlaşmışlardı. Bu mesele, Efgânî ve Abduh'un birlikte yayınladığı el-Urvetü'l-vüskâ'da (1884) bu yayındaki çizgiyi sürdürme amacıyla yayınlanan el-Menâr (1898-1940) adlı dergideki yazıların, özellikle de Reşid Rızâ ve Muhammed Abduh'un yazdığı makalelerin başlıca konusudur.

İslahatçılar; ıslah ve ilişkili kavramlara sıkça referansta bulunmuşlardır. Buna örnek olarak Menar dergisindeki şu ifadeler verilebilir: "el-İslâhu'd-dînî ve'l-ictimâî, İslâhu kütübî'l-ilm ve tarîkatî't-ta'lîm, İslâhu dâhiliyyâtî'l-memleke, İslâhu'n-nüfûs, İslâhu'l-kazâ." XIX. yüzyılın sonuyla XX. yüzyılın başındaki bu genel ıslah çağrıları Arap ve Müslüman entelektüel çevrelerde oldukça iyi algılandı. el-Urvetü'l-vüskâ'nın çıkmaya başladığı dönemden itibaren Efgânî ve Abduh'un çabaları yanında Kevâkibî ayarındaki öteki ıslahatçıların da gayretleri sonucu ıslah fikri modern İslâm düşüncesinde belirgin bir yer edindi. Zamanla ıslah Allah'a inansın inanmasın Müslüman olsun olmasın kendi toplumlarının sosyal ve kültürel özgürlüğü için mücadele eden herkesi kendine çeken bir ilgi odağına dönüştü. İslahatç akım; emperyalizme karşı siyasî direniş tavrını benimsemiş, İslâm toplumunun geleneksel çerçevesine yönelik sosyal değişmeyi gerekli görmüş, tarikatlar başta olmak üzere kutsal kabul edilen belirli dinî yapılanmalara ve halk dindarlığının bazı yönlerine eleştirel tavrıyla ahlâkî ve mânevî ıslahı gaye edinmiş bir akımdı.

Çağdaş İslâmî literatürde ıslahın, Tefsîrü'l-Menâr yazarları Muhammed Abduh ve M. Reşid Rızâ'nın öncülüğünü yaptığı dinî düşünce akımında sistematik anlamını kazanmış temel terimlerden biri olduğunu belirten Merad'a göre bu terim, esas itibarıyla adı geçen akımın Selefiyye yanlısı temel düşünsel tutumunu ifade etmektedir. Modern dönemdeki ıslahatçı düşüncüler, Kur'an'da hayatları örnek olarak zikredilen ıslahatçı peygamberlerin ve özellikle de Hz.

Muhammed'in izinde olduklarını belirtmekte ve Kur'an-ı Kerim'in "iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma" (Âl-i İmrân 3/104, 110) ilkesini ön plana çıkarmaktadır.

Kur'an'da "İslah" ve Çağdaş Yorumları

Kur'an'da "İslah"ın izini süreceğimiz "İslah ekolü"nü Tefsîrül-Menâr'ındaki yorumlar Abduh'un vefatına kadar olan kısım ve vefatı sonrası Abduh'a kıyasla daha fazla hadis bilgisine sahip ve sefeli anlayışa eğilimli olduğu ifade edilen Reşîd Rızâ'nın devam ettirdiği kısım olmak üzere genel hatlarıyla ikiye ayrılabilir. İkisinin yaklaşımlarını da ayrı ayrı belirtmek mümkündür. Bununla birlikte zaman zaman nakledeceğimiz görüşlerin hangisine ait olduğu kesinleştirilememiştir; çünkü her iki kısmı da kaleme alan Reşîd Rızâ, Abduh'a ait kısımda da "Ben de derim ki" diyerek kendi görüşlerini belirtmektedir. Bazı paragraflarda ise ne Abduh'un ne de Reşîd Rızâ'nın adı geçmektedir.

Reşîd Rızâ'ya göre sadece dinî değil, siyasi, toplumsal, askerî ve ekonomik alanda da ıslahata ihtiyaç vardır; ancak bütün bu ıslahatın temelinde dinî ıslahat bulunmalı, diğer ıslahatlar da din dışında olmamalıdır. Gerek bireysel gerekse toplumsal ıslah faaliyetleri yürüten kimseler salih kimselerdir. Yani, ıslah edici kimseler; sahih bir inanç ve iyiliği yaygınlaştırma, kötülüğü engeleme çabası içinde olmalarının sonucunda salih (iyi insan) niteliği kazanmışlardır. İşleri düzgün olan kimselerin yani salihlerin niteliğinden söz eden başka bir ayette şöyle denilmektedir: "Kim Allah'a ve Resul'e itaat ederse işte onlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, sıddıklar, şehidler ve salih kişilerle beraberdir. Bunlar ne güzel arkadaşlardır!" (en-Nisâ 4/69). Reşîd Rızâ'ya göre salihler, kendileri ve yaptıkları iyi olan kişiler demektir. Bunlar, kendilerinden önceki zümreler gibi (peygamberler, sıddıklar, şehidler) açık hüccet olamamış kimselerdir; çünkü bunların, faydası başkasına kadar uzanan ilimleri ve batıl yolda olanlara ve doğru yoldan sapanlara karşı hüccet olarak gösterilecek bir pratikleri yoktur. Abduh da bu ayet hakkında şöyle demektedir: "Bunlar genel olarak amelleri salih olan kimselerdir. İyiliklerinin kötülüklerinden daha fazla olması ve bile bile günaha ısrar etmemeleri salih kimseler sayılmaları için yeterlidir." Sıddıklar ve şehitlerle birlikte salih kimseler her ümmette mevcuttur, Allah'a ve Resulü'ne (s) itaat edenler ayetteki üç sınıfa (sıddıklar, şehidler ve salihler) dahil olurlar. Ayeti yorumlarken Reşîd Rızâ salih kimselerin kategorik olarak peygamberler, sıddıklar ve şehitlerden daha alt statüde oluşlarına dikkat çekerken Abduh, kendilerini ve toplumu ıslah etmeye çalışanların ulaşamaz bir dinî statüde olmadıklarını belirtmektedir. Yani salihlerden olmak, hemen herkes için erişilebilir bir erdemdir.

Kur'an'ın ıslahla ilişkilendirdiği temel kavramlar vardır. Bunlar: İfsat, iman, fedakarlık, af, cihad, ahiret ve tüm bunlarla ilişkili olarak ıslah kavramı. Bu kavramlar eşliğinde ıslahın yöntemleri vardır. yönetim aracılığıyla ve imkanlar ölçüsünde ıslah; ıslahta dirençli olma ve kamu yararını gözetme. İslahın genel faydalanıcıları Tefsîrül-Menâr bağlamında ifade edilecek olursa tüm insanlar özel faydalanıcıları ise yetimler, kadınlar ve mirasçılardır.

Modern dönemde ıslahatçılık Kur'an-ı Kerim'i, tarihteki ise sünneti ön plana çıkarmaktadır. İtikat ve ibadet konusundaki bid'atlarla mücadeleyi önemseyen ıslahatçılar; ıslah ve ilişkili

kavramları gündemde tutmuşlardır. İslahatçılık; bir yandan yayılmacılığa karşı politik muvazana geliştirilmesinin yollarını aramış bir yandan da İslâm toplumunun zaafalarını aşma cehdi içinde olmuştur. Çağdaş dönem İslahatçı düşünürler; Kur'an'ı, sünneti ve iyiliği emir-kötülüğü nehiy sorumluluğunu ajandalarından asla çıkarmamışlardır.

Reşîd Rızâ'ya göre sadece dinî değil, siyasi, toplumsal, askerî ve ekonomik alanda da İslahata gereksinim söz konusudur; ancak İslahat din temelli olmalıdır. İslah edici kimseler; doğru bir inanç ve iyiliği yaygınlaştırma, kötülüğü engelleme gayretleri sonucunda salih (iyi insan) niteliği kazanmışlardır. Zaten İslah ekolüne göre salihlerden olmak, hemen herkes için erişilebilir bir erdemdir.

Reşîd Rızâ; geniş kapsamlı bir içeriğe sahip "İslah"ın gerçek öznelere Allah, peygamberler, âlimler ve çeşitli meslek sahipleri olduğunu belirtmektedir. Onun Batı Avrupa ülkelerine karşı herhangi bir kompleksi yoktur. İnsanların İslahı konusunda o ülkeler, bir alternatif değildir. Reşîd Rızâ'ya göre İslahın zıddı olan fesat; beşerî toplum düzenini zulümle insanların mallarını haksız yere yiyerek onlara haksızlık yaparak canlara ve ırzlara saldırıda bulunarak bozmayı, ahlakı ve adabı günahla, açık ve gizli çirkin fiillerle ifsadı, cehaletle ve düzensizlikle de bayındırlığı mahvetmeyi kapsar. Bunun aksine İslam toplumlarının yeterli düzeyde teknolojik imkânlarla sahip olmaları ise İslah kapsamındadır.

Abduh'a göre İslah, bireysel ve toplumsal alanı birlikte kuşatan bir faaliyettir ve bu faaliyeti gerçekleştirenleri, Allah katında ebedi bir ödül yani cennet beklemektedir. Yani İslah faaliyetlerinde bulunanlar, dünyada bolluk ve mutluluk içinde bir yaşam sürebilme konusunda asla ümitsiz olmamalıdır. Bunun yanında bazılarının ödülünü ahirette alacakları da bilinmelidir.

İslah faaliyetlerinden sadece yönetilenler değil, yönetenler de sorumludur. Abduh, İslah faaliyetleriyle uğraşan kimseleri toplumu istenen yönde değiştirmeye çalışan bir tebliğci olarak görmekte ve bu faaliyetlerin iktidar alanını da içerdiğini düşünmektedir.

Tefsîrül-Menâr'da yetimlere bakanların mallarını onlarınkiyle karıştırmaları, yetimin lehine olacak şekilde ise güzel bulunmakta ve bunun Müslümanın din kardeşine sahip çıkmasının göstergesi olduğu ifade edilmektedir. Bu, aynı zamanda yetimlerin İslahının ve onlara sahip çıkmanın toplum yararına bir faaliyet olduğunu göstermektedir. Yetimlere sahip çıkarken iyi niyeti elden bırakmamak gerekir. Zaten göstermelik İslah çabasının toplumun düzelmesine bir faydası da olmaz.

Tefsîrül-Menâr'da toplumun İslahında kadının da rolüne dikkat çekilmektedir. Onların nasıl hakları varsa görevleri de vardır. Ailenin maslahatından büyük oranda aile reisi sorumluydu da o, tek sorumlu değildir. Sorumlulukların sınırlarını önce vahiy sonra da örf belirler. Eserde kadın hakları açısından Batı karşısında bir kompleks olmadığı nettir. Abduh, vahye uygun olacak şekilde kadınlardan beklenen şeyleri şöyle sıralar: Eşlere itaat, ailevi konuları ifşa etmemek, ahlaka aykırı ilişkilerden uzak durmak. Kadının iffetini koruma görevi sadece erkeğe bırakılmamıştır. Salih kadın, aile sınırlarını yabancı kimselere açmayan kadındır. Reşîd Rızâ, ailede erkeklerin görevlerine dikkat çekmekte, evliliği ayakta tutmaya çalışırken hem eşlerinin haklarını

korumayı hem de yetiştirecekleri nesillerin ıslahını hedeflemeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Amaç, bu kurumu, birtakım arzuları değil ıslahı merkeze alarak korumak olmalıdır.

Muhammed Abduh'a göre Allah ve peygamberleri, ıslah eden öznelerdir. Abduh, kişinin yapıp etmelerini yok saymaz. Islah çabaları son derece önemlidir. Zaten Allah'ın ıslah ettiği kimse-lerin, kendilerini ıslahla ilgilenmelerine gerek olmadığını söylemez. Reşîd Rızâ'ya göre Allah, ıslah çabası içinde olanları himaye eder ve onları toplum faydasına işler yapma konusunda cesaretlendirir. Dolayısıyla asıl özne Allah'tır. Yapılacak olan şey, O'nun direktifleri doğrultusunda sahabenin inanç tarzı ve pratiğini dikkate alarak ıslah çabası yürütmektir. Reşîd Rızâ, bireysel anlamda ıslah çabasını yok saymaz. Ona göre her peygamberin ıslah çabası iktidar olmakla sınırlı bir çaba değildir. Tarihin bazı dönemlerinde toplumsal arınmadan daha fazla kişinin kendisini ıslahın öne çıktığı risalet dönemleri vardır.

Muslihlerin (ıslah ediciler) salih kimselerden farklı olarak aktif iyi, salihlerin ise pasif iyi oldukları söylenmektedir; ancak bu ayrımın gerekçelerini ayetlerden yola çıkarak temellendirmek pek mümkün görünmemektedir. Salih kimselerin iyiliği yaşama ve yaygınlaştırma konusunda pasif oldukları doğru değildir.

İslamcı Dergiler Projesi

Adres: Sultantepe Mh. Cumhuriyet Cd. Fıstıkağacı İş Mrk. No: 39/1 Üsküdar İstanbul Telefon: +90 216 460 25 50

idp.org.tr idp@idp.org.tr [islamcidergiler](https://www.facebook.com/islamcidergiler)